

Godssystemer i Sønderjylland fra 1500- til 1700-tallet

af Carsten Porskrog Rasmussen

I det meste af Europa indgik hovedparten af landbrugsbedrifterne fra 1500- til 1700-årene i godssystemer, hvor en godsejer ejede adskillige ejendomme, der tilsammen udgjorde en mere eller mindre tæt administrativ og økonomisk enhed. Disse godssystemer udviklede sig i løbet af perioden i vidt forskellige retninger, hvilket betød afgørende forskelle i den sociale og økonomiske struktur i forskellige dele af Europa i 1700-tallet.

G.F. Knapp lancerede i sit banebrydende værk *Die Bauernbefreiung* fra 1887 en dualistisk model for godsudviklingen i Tyskland – og reelt i Nord-, Central- og Østeuropa. Vestpå blev hovedgårdsdriften afviklet, hvorved bondebruget blev helt dominerende som driftsenhed i landbruget. Godssystemet bestod i godsejerens ejendomsret og/eller juridiske myn-

dighed over en mængde bondegårde, og hans indtægter havde form af afgifter i penge og naturalier fra disse. Dette system kaldte Knapp "Grundherrschaft". Østpå blev hovedgårdene derimod større og større, bøndernes væsentligste ydelse blev hoveri, og godsejerens vigtigste indtægtskilde var hovedgårdens overskud. Dette system blev døbt "Gutsherrschaft".¹

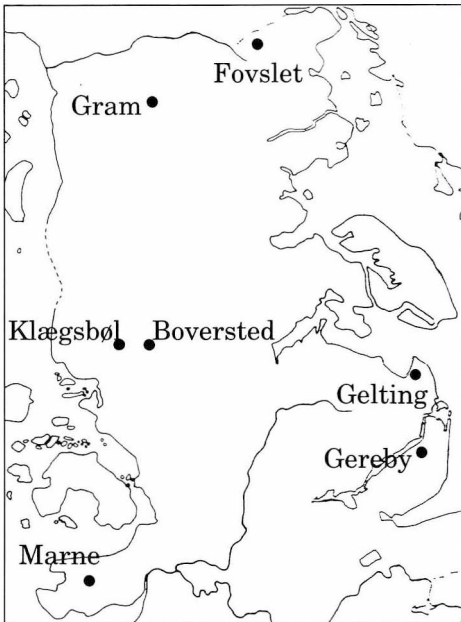
Afgørende er dette billede ikke blevet omstødt. Den senere forskning har som så ofte primært påvist, at billedet er mere broget, end Knapps idealmodel antyder. Dels er det geografiske skel mellem de to systemer ikke så skarpt, som Knapp fremstiller det, dels fandtes der en række mellemformer og varianter. Diskussionen har nok så meget drejet sig om årsagerne til den forskelligartede udvikling.²

Carsten Porskrog Rasmussen (f. 1960), lic.phil., adjunkt ved Historisk Institut, Aarhus Universitet. Har tidligere forsket i landbrugs-, lokal- og erhvervshistorie og arbejder nu med de sønderjyske godsers historie og sønderjysk landbohistorie i almindelighed. Medforfatter til *Det danske godssystem – udvikling og afvikling 1500-1919*, 1987. Har om emnet også skrevet "Sønderjyllands største gods. Søgård-Gråsten i Ahlefeldtneres tid", *Sønderjyske Årbøger* 1994, og "Fra Grenå til Viborg på egen jord – Gammel Estrup som godscentrum" i *Gammel Estrup*, red. Frits Nicolaisen, 1993.

Den danske udvikling

Danmark har sin plads i denne udvikling, da også hovedparten af Danmark var organiseret i godser. Indtil nu er den danske udvikling stort set betragtet som noget, der kan bringes på én formel, så man kan tale om *det* danske godssystem, hvad denne artikels forfatter da også tidligere har været med til.³

Det danske godssystem havde ved år 1500 karakter af Grundherrschaft eller fæstegodssystem, som Jens Villem Jensen har betegnet det. 250 år senere havde det bevæget sig mod Gutsherrschaft eller hovedgårdssystem, idet hovedgårdene blev større,

Kort 1: Beliggenheden af de omtalte godser.

arronderingen forbedret og hoveriet øget. Forskningsdiskussionen har mest gået på denne udviklings kronologi, hvor en ældre tradition så udviklingen som et resultat af 1500-tallets højkonjunktur, mens den nyere forskning placerer tyngdepunktet efter 1630 og finder forklaringer i det øgede skattetryk og de vigende konjunkturer.⁴

Derimod er der forsket mindre i det godssystem, der var etableret omkring år 1700. Det er i den forbindelse vigtigt, at den udvikling mod Gutsherrschaft, der havde kunnet iagttages, stoppede på halvvejen. Som nyligt påvist i en væsentlig afhandling af Jens Skriver, betød landgilden endnu sidst i 1700-tallet lige så meget som hovedgårdsoverskuddet på de tre østjyske godser Wilhelmsborg, Moesgård og Østergård.⁵ Når man hertil lægger, at godsernes skatter blev betalt af bønderne, må det konstateres, at hovedparten af godsets overskud blev skabt på bønderbrugene. Det danske godssystem i 1700-tallet var et blandingsystem, hvor elementerne af fæstegodssystem endnu var mere fremherskende, end de ofte gøres til i litteraturen. Balancen var utvivlsomt forskellig fra region til region, selv om forskningen på dette punkt er meget utilstrækkelig. I hovedsagen må man dog antage, at begge indtægtskilder – hovedgård og fæstegods – var af betydning for alle private godser i Danmark.

En tilsvarende enkel model kan man ikke opstille for Sønderjylland (her-tugdømmet Slesvig). Selv med den bedste vilje kan man ikke tale om ét slesvigsk godssystem i det 18. århundrede. Allerede på reformationstiden var der store forskelle fra egn til egn og gods til gods, og gennem de følgende par hundrede år blev de skærpet. Her illustreres denne udvikling ved seks udvalgte godser, der repræsenterer forskellige udviklingsveje (se kort 1).

Fovslet – fra adelsgård til kongelig ladegård

Godset Fovslet i Ødis sogn i det allernordligste Slesvig var fra 1300-tallet til 1584 hovedsæde for slægten Lindenov og hørte til de mere betydelige godser i Nordslesvig.⁶ Fæstegodsets omfang og arrondering kendes 1584, da Fovslet blev afstået til Frederik II.⁷ Godset bestod da af 40 gårde, hvor 13 lå i hovedgårdssognet, yderligere 12 inden for en radius af 15 kilometer, 9 inden for en radius af 30 kilometer, mens de sidste 6 var helt fjernt beliggende. Godset havde således en kerne, der omfattede en ikke ubetydelig, men dog mindre del af det samlede gods. Omkring den lå først en ring af såkaldt arronderet strøgods og længere væk helt tilfældigt strøgods. Det er endvidere bemærkelsesværdigt, at godset var fordelt på et stort antal byer, hvoraf kun én, Fovslet by, var helt ejet. Denne struktur svarer udmærket til det bil-

lede, Erik Ulsig og Jens Villiam Jensen har tegnet af danske adelsgodser i 1400-tallets slutning og 1500-tallet.⁸

Fæstegodset ydede en samlet landgilde på 219 mark 15 sk. penge, 10 ørtug rug, 34 ørtug 3 skp. byg, 41½ ørtug havre, 1,25 td. smør foruden afgifter i svin, fodernød, får, lam, gæs og høns. Hovedlandgilden var penge i Fovslet by, for én gård nær derved og for 3 gårde mere i omegnen, 2 gårde ydede hovedlandgilde i smør, mens resten først og fremmest ydede korn, men landgilden var generelt sammensat af mange persiller. Heller ikke dette var væsensforskelligt fra kongerigske godser. Mønstret ligner det øvrige Jylland, bortset fra at pengelandgilden havde lidt større vægt, end det var typisk nord for Kongeåen.

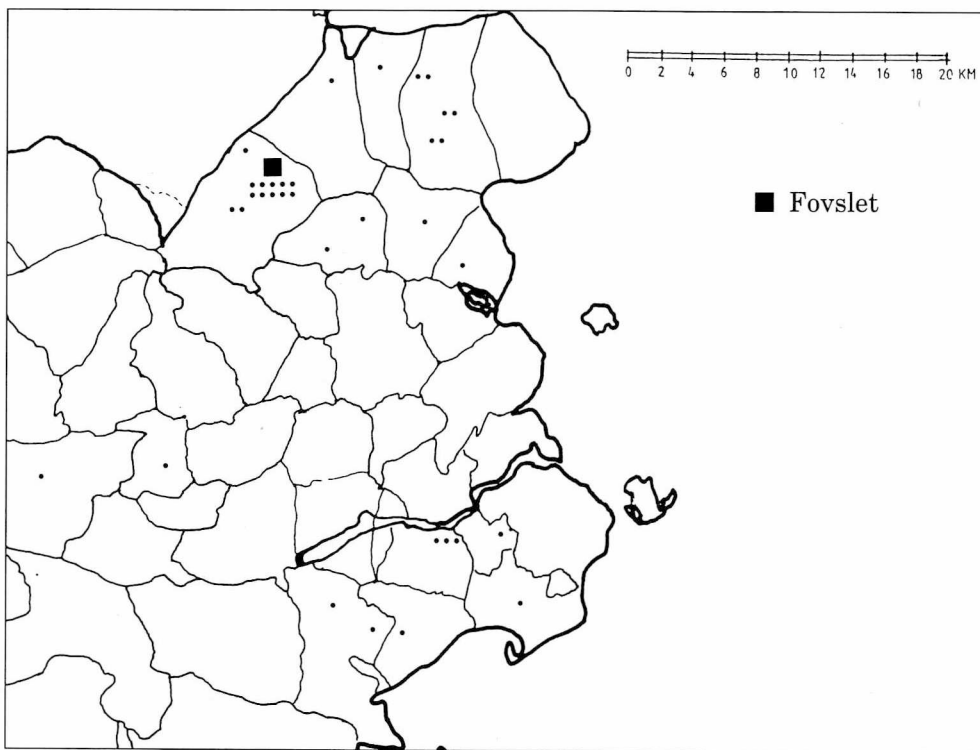
Vi kan strengt taget ikke vide, hvor stor hovedgårdssdrift, der var. Fæstegodsets beliggenhed siger på den ene side, at der var bønder nær hovedgården, der kunne gøre hoveri, mens der på den anden side var en væsentlig del, der ikke kan have gjort hoveri af betydning bortset fra ægter.

Fovslet kan stå som eksponent for godserne på Haderslev- og Sønderborg-egnen frem til 1580'erne. Under ét var godserne i disse områder noget bedre arronderede end godser i kongeriget, men de rummede også egentligt strøgods. Samtidig havde

landgilden sit tyngdepunkt i kornydelse – navnlig på Als og Sundeved.

I 1584 blev Fovslet erhvervet af Frederik II som led i ét af hans store vildtbaneprogrammer. På to år købte kongen så godt som alt adelsgods i Haderslev amt.⁹ De erhvervede hovedgårde fik en forskellig skæbne, men Fovslet var én af dem, hvor kongen satsede på øget hovedgårdsdrift. Gården blev således stærkt udvidet ved nedlæggelse af hele Fovslet by.

Allerede under Christian IV svingede pendulet imidlertid tilbage mod et rent fæstegodssystem. Den ene ladegård efter den anden blev bortforpagtet uden hoveri, og bønderne blev i stedet sat til at betale hoveriafløsning. Turen kom til Fovslet i 1611.¹⁰ Derefter var der atter kun hoveribaseret hovedgårdsdrift ved amtets allervigtigste hovedgårde, Haderslev og Revsø. Også den forsvandt imidlertid i 1632, hvor kongen endeligt afløste avlingshoveriet i de kon-

Kort 2: Fovslet gods 1584. Uden for kortet 6 gårde på Als.

gelige amter i Slesvig. Fra da af var den kongelige godspolitik i hertugdømmet præget af rent Grundherrschaft kombineret med en fremvoksende skattestat. Bøndernes opgave blev at betale penge til staten.

Gram – det blandede godssystem

Godset Gram hører ligeledes hjemme i det nordlige Slesvig og var som Fovslet blandt de større godser. Fra midten af 1400-tallet til 1560 tilhørte godset slægten Reventlow. Ved Johan Reventlows død 1560 tilfaldt det svingerønnen Ditlev Buchwald.¹¹

I 1585 kastede Frederik II også sine øjne på Gram. En tremandskommission blev sendt til Gram for at afkræve ejeren oplysninger om "Saet, Buwerck und des Haues andere Gelegenheitt". Buchwald und slog sig. Der blev i stedet udarbejdet et overslag over indtægterne af kommissionen selv med bistand fra godsets skriver. Siden indsendte Buchwalderne dog et andet – og væsentligt højere – overslag.¹²

Disse kilder er enestående. De viser, at det ikke altid var med lige stor begejstring, at adelen overdrog sine arvegårde til Danmarkshistoriens mest aktive godspolitikere. De kan med visse forbehold også give et helt usædvanligt indblik i økonomien på et adelsgodt i 1500-tallet. Her benyttes kommissionens overslag, da det

må antages, at Buchwalderne har overdrevet for at hæve kravet ved et eventuelt salg.

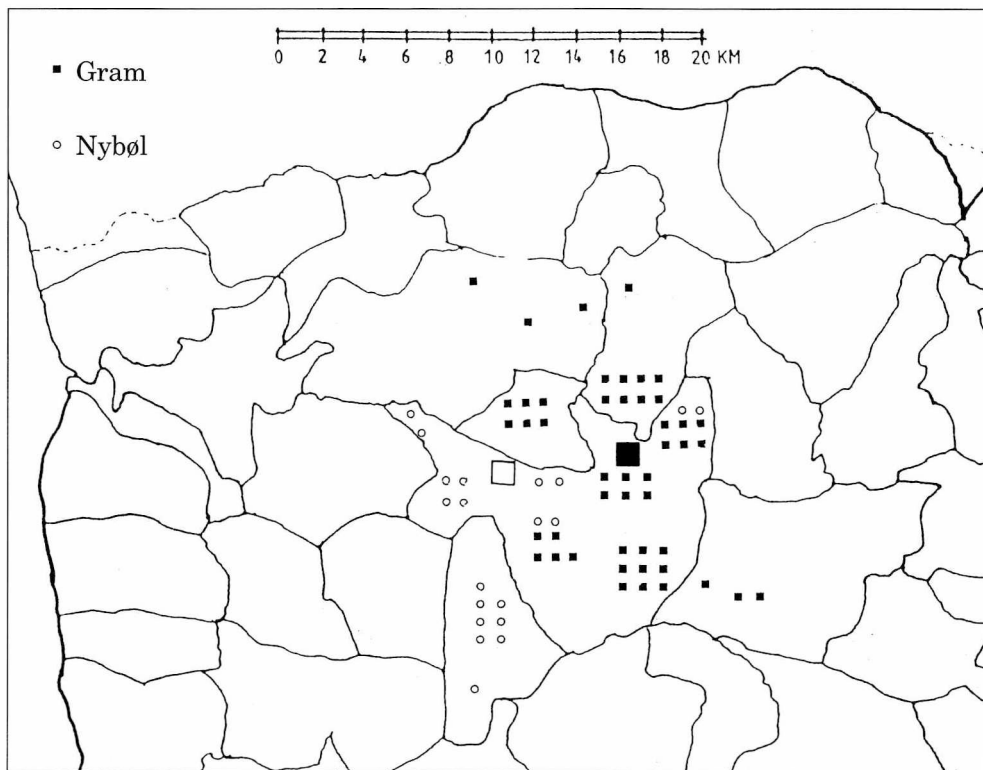
Overslaget dækker både fæstegods og hovedgårde. Gram var et aneligt gods på 75 gårde. Det var også ganske velarronderet, for 40 gårde lå inden for 5 kilometer fra hovedgården, yderligere 17 under 5 kilometer fra den underliggende hovedgård Nybøl (og samtidig under 10 kilometer fra Gram), og alle de øvrige mindre end 15 kilometer fra Gram. Hovedparten af disse fandtes i to byer 6-8 kilometer fra Gram. Reelt kan kun 8 gårde kaldes strøgods.

Hovedlandgilden var penge fra tre fjerdedele af fæstegodset og korn, mest rug, fra den sidste fjerdedel. Hertil kommer faste herlighedsafgifter af hele godset på en fodernød, et svin, et får, en gås og to høns pr. gård. Den samlede værdi af landgilden blev anslået til 921 mark.

Overslaget oplyser også om hovedgårdene. Gram sættes til en udsæd på 66 ørtug korn, Nybøl til 23. Det er ikke helt ringe tal. Indtægterne af hovedgårdene sættes til henholdsvis 1642 mark og 445 mark. Hovedgårdene skulle altså bidrage med dobbelt så store indtægter som fæstegodset. Også selve det fænomen, at Johan Reventlow i sin ejertid 1519-60 havde oprettet avlsgården Nybøl af en landsby vidner om interesse for hovedgårdsdrift.¹³

Frederik II fik ikke erhvervet Gram, og det gjorde Christian IV ej heller. Gram og Nybøl blev liggende tilbage som den eneste væsentlige adelsbesiddelse i Haderslev amt. I stedet delte Ditlev Buchwalds sønner godset i 1585, hvorved Nybøl blev et selvstændigt gods. Der blev delt efter holstensk manér, hvor streng retfærdighed veg for hensigtsmæssighed.

Skønt der var fire sønner, blev godset kun delt i to parter, som endda var af uens størrelse, og sønnerne kastede så lod om de forskellige arvelodder. I kommissionens overslag var Gram gård omtrent tre gange så stor som Nybøl. Nu deltes fæstegodset i næsten samme forhold. Til Nybøl henlagdes 23 gårde, mens Gram beholdt resten. Der deltes også geografisk

Kort 3: Gram og Nybøl 1585

fornuftigt, så Nybøl fik det sydvestlige gods.¹⁴ Begge dele bekræfter, at hovedgårdsdriften var væsentlig. Fæstegodsets deling synes i høj grad at være sket af hensyn til hoveriet.

Den søn, der fik Gram, Christoffer Buchwald, intensiverede yderligere hovedgårdsdriften. I 1606 blev 4 gårde i Gram by lagt til hovedgården.¹⁵ En jordebog fra 1620'erne rummer optegnelser om hovedgårdens drift 1625-26. Hovedgårdens udsæd blev nu ansat til ca. 200 tønder hartkorn.¹⁶ Da der er tale om Ribetønder, og hovedkornsorterne var rug, boghvede og havre, svarer det til samme antal ørtug. Hovedgårdsmarkerne skulle dermed være tredoblet i forhold til 1585.

Gram blev 1663 købt af rigsfeltherre Hans Schack. Godset havde da lidt frygteligt under Karl Gustav-krigene og ikke mindst under pesten i 1659, der som påvist af Aksel Lassen netop havde sit tyngdepunkt på egnen mellem Haderslev og Ribe.¹⁷ Hans Schack udvidede godset ved køb af 28 gårde fra Haderslev amt. De fleste lå i de byer, godset i forvejen havde fæstegårde i, 14 lå mindre end 5 kilometer fra hovedgården og yderligere 11 kun 5-6 kilometer borte.

Hans Schack iværksatte en ny udvidelse af hovedgårdsmarkerne. Fra landsbyen Vester Lindet inddroges således netto 62 td. land, og 3 gårde blev nedlagt. Nogle år senere ind-

droges 3 gårde mere. Der blev også taget jord fra tre andre byer. Godsets marker blev samtidig omlagt til kobbelbrug med 10 kobler, der blev omgivet med levende hegn.¹⁸

Disse udvidelser betød ret store krav til hoveriet. En del af godsets bønder gjorde da også dagligt hoveri. Godset var imidlertid så stort, at en væsentlig del af bønderne slap med mere begrænsede hoveribyrdter og i stedet betalte hoveriafløsning.¹⁹

Regnskaber fra en del år omkring 1690 giver indtryk af godsets økonomi efter disse ændringer.²⁰ Hovedgården blev drevet med en årlig udsæd på 89-98 td. rug, 0-12 tønder byg, 41-53 tønder boghvede og 82-112 tønder havre. Disse tal svarer til tallene fra 1620'erne, så udvidelserne af hovedgårdsmarken havde tilsyneladende ikke ført til øget kornavl, medmindre tallene fra 1620'erne er overdrevne. Under alle omstændigheder var Gram nu en ikke ubetydelig hovedgård. Der var en besætning på omkring 100 køer og 16-36 okser, så man satsede på et blandet kvægbrug med både mejeribrug og fedekvæg.

Regnskabet giver et driftsmæssigt temmelig korrekt billede, da herskabet ikke boede fast på gården, og der derfor kun i ringe grad var tale om, at indtægten blev spist op. Det er samtidig forholdsvis let at udskille hovedgårds- og fæstegodsindtægter, da alle afgifter af bønderne var afløst i penge.

Stort set hele rugavlen blev solgt. Havreavlen må være fodret op i malkekøer og okser. Derfor er pengeindtægten af kornsølget efter alt at dømme et realistisk udtryk for afkastet.

Samlet var bruttoindtægten af hovedgården altså et sted mellem én og to gange fæstegodsets landgilde og hove-riafløsning. At det sidste tal nok er mest typisk fremgår af, at hovedgår-

Tabel 1. Indtægter af Gram 1687/88, 1688/89 og 1691/92

	1687/88	1688/89	1691/92
<i>Hovedgårdens kornavl</i>			
nettoavl			
rug (td)	246	239	220
byg (td)	24	-	29
havre (td)	150	105	37
boghvede (td)	15	46	94
<i>Hovedgårdens pengeindtægter (rdl)</i>			
kornsalg	273	429	242
salg af kvæg	1	132	452
diverse	32	52	101
græs- og foderpenge	185	165	140
hollænderiforpagtning	264	350	490
- hovedgården i alt	755	1128	1425
<i>Jordebogsafgift</i>	710	780	826
<i>Udgifter i alt</i>	766	1073	1465

den i årene lige efter 1700 var bortforpagtet for 1450 rigsdaler om året.

Godset havde imidlertid også udgifter. Mærkeligt nok svarer de i alle tre år nøje til hovedgårdens afkast. Af disse udgifter var en del naturligvis omkostninger ved hovedgårdsdriften. Det gælder helt entydigt køb af kvæg. Derimod er det vanskeligt at rubricere resten, for personalet var så ringe, at i hvert fald noget af det også var nødvendigt for at sikre administrationen af fæstegodset. F. eks. må håndværkerudgifter gælde både avlsgård og hovedbygning.

Under alle omstændigheder havde godset valgt en dobbeltstrategi, hvor man både satsede på hovedgårdsdrift og ydelser af bønderne. Gram ligner derved de kongerigske godser. Denne strategi betød til gengæld, at der var grænser for, hvor meget hovedgårdsmarken og dermed hoveriet yderligere kunne udvides, uden at det ville gå ud over muligheden for at få pengeafgifter af bønderne. Det er formentlig forklaringen på, at hovedgårdsdriften ikke blev ekspanderet yderligere. Den balance, der var skabt i 1660'erne, stod ved magt et århundrede.

Gram repræsenterer et godssystem, der ligner det kongerigske meget. I andre dele af Slesvig var udviklingen mod hovedgårdssystem imidlertid mere vedholdende og dramatisk. Man opdager det ved at flytte sig et halvt hundrede kilometer, til Angels østspids.

Gelting – østslesvigsk Gutsherrschaft

Hele det østlige Angel var i højmiddelalderen dækket af den store Geltinger-skov, der var krongods. Her opstod borgen og godset Gelting, der i senmiddelalderen vekslede mellem at være kongelig borg og adelssæde. I 1494 gik godset imidlertid mere varigt over i adelseje, idet kongen afstod det til Hans Ahlefeldt som et led i det store mageskifte, der gjorde kongen til besidder af Tørning. Gelting forblev i slægten Ahlefeldts eje til begyndelsen af 1700-tallet. I perioden 1736-58 ejede kronen Gelting, men afhændede 1758 atter godset til Sönke Ingwersen, adlet som baron von Gelting, hvis efterkommere stadig besidder godset. Det oprindelige gods er reduceret i to omgange. I 1500-tallet overførtes strøgods til Satrupholm. Herudaf opstod godset Dollerød. I 1710 udskiltes yderligere det lille gods Prisholt.²¹

Geltings fæstegods kendes fra et brev 1519.²² Godset omfattede da 59 besatte og 2 øde gårde i Gelting sogn, som alle lå højst 5 kilometer fra hovedgården, og som alle lå i byer, hvor Gelting var eneejer. Hertil kom et strøgods på 19 gårde, hovedsagelig i Sydangel. Heraf lå 13 gårde inden for 15 kilometer fra hovedgården, men i hovedsagen i den fjernere del af denne cirkel.

Strøgodsset fraskiltes ikke så længe efter, og dets videre skæbne skal

ikke forfølges her. Godset omfattede dermed alene det velarronderede tiliggende i Gelting sogn. Udviklingen i gårdtallet kan følges gennem en række kilder. Topografen H.N.A. Jensen opgiver gårdtal for årene 1596, 1683 og 1780.²³ Da gårdtallene opgives for hele sognet, må de bygge på kirkelige kilder, som det dog ikke er lykkedes at finde frem til i præstearkivet, bortset fra, at kirkebogen fra Gelting giver et gårdtal fra 1693, som er identisk med det tal, Jensen opgiver fra 1683.²⁴ Jensen var imidlertid selv præst i Gelting og havde et indgående kendskab til de kirkelige arkiver, og han er generelt meget troværdig. Et gårdtal kendes endvidere fra en præsteindberetning 1737,

der opregner antallet af gårde by for by og samtidig anfører godstilhørsforholdet.²⁵ Fra Gelting gods findes også en oversigt over de undergivne 1766-67, som anfører samme gårdtal som 1737.²⁶ Fra Gelting findes en opmåling fra 1786-88, fra Prisholt en tilsvarende fra 1795.²⁷

Før 1596 synes mindst 2 øde og 9 besatte gårde at være forsvundet i Gelting, Prisholt og Nadelhoved. I Prisholt var der allerede da oprettet en avlsgård, der siden udskiltes som selvstændigt gods.²⁸ I 1636 fungerede den som enkesæde.²⁹

De to sidste gårde i Prisholt nedlægges mellem 1618 og 1642.³⁰ I 1600-

Tabel 2. Udviklingen i gårdtallet i Geltings kernegods 1519-1795

	1519	1596	1683	1693	1737	1780	1795
Gelting	2						
Vakkerballe	8	8	-	-	-	-	
Stenderup	8	8	8	8	8	8	8
Sønderballe	8	8	8	8	8	8	8
Lebæk	10	10	10	10	9	9	9
Nadelhoved	9	6	6	4	-	-	
<i>Fra 1710 Prisholt gods</i>							
Prisholt	6 + 2 øde	2	-	-	-	-	
Ravnholt	8	8	8	8	7	5	5
I alt	59 + 2 øde	50	40	38	32	30	30

tallet forsvandt endvidere hele Vakkerballe. Gelting kirkebog viser, at der i 1693 var 38 besatte gårde og blev betalt afgift svarende til 10 nedlagte – dvs. nogenlunde svarende til nedlæggelserne siden 1600. Kirkebogen viser også, at Nadelhoved nedlagdes 1703 og erstattedes af en avlsgård.³¹ I Ravnholt var der nedlagt 1 gård før 1737. Yderligere 2 var nedlagt 1762 – eller eventuelt før.³² Præsteindberetningen fra 1737 omtaler 17 nedlagte gårde under Gelting gods og 1 under Prisholt (dvs. i Ravnholt by).³³ Dette tal modsvarer nøjagtigt de kendte nedlæggelser efter 1600, men altså ikke dem før.

Under ét blev gårdtallet altså halveret fra 1519 til 1737. Det er en nedlæggelsesprocent, som næppe noget gods i kongeriget kan opvise. I Sydøstlesvig er den imidlertid almindelig. Desværre kan vi ikke sikkert datere alle nedlæggelserne. Det står dog fast, at 11 gårde – altså 40% af alle – forsvandt, mens der endnu var højkonjunktur. Disse nedlæggelser skyldtes dels udvidelser af selve hovedgården, dels skabelsen af en avlsgård. Især det sidste må ses som et klart tegn på interesse for øget hovedgårdsdrift. Det kan endvidere fastslås, at nedlæggelserne fortsatte gennem 1600-tallet, men standsede først i 1700-tallet.

Nedlæggelserne havde skabt en helt anden balance mellem hovedgårds- og bondegårdsjord, end den vi hidtil

har set, og som vi kender fra kongeriget. I 1751, altså efter udskillelsen af Prisholt, omfattede hovedgården 1611 byskæpper ager og 676 byskæpper eng, en avlsgård 509 byskæpper ager og 288 byskæpper eng. Over for disse 3084 byskæpper hovedgårdsjord (933 ha) stod kun 2055 byskæpper (622 ha) bondejord.³⁴ Balancen var altså 3:2 i hovedgårdenes favør. Ved samme tid var den på en række østjyske godser i stedet mellem 1:4 og 1:11 – i bondebrugenes favør!³⁵

På et gods med denne struktur var forholdet mellem indtægterne fra hovedgård og fæstegods et helt andet, end vi hidtil har set. Det fremgår dels af et overslag fra 1757, dels af regnskaber fra 1766-69.³⁶ Regnskaberne er gengivet i tabel 3, idet dog gammel beholdning, udbetalinger til godsejeren og egentlige kapitalposter er trukket ud.

Alle regnskaber er problematiske. Overslaget fra 1757 anslår med stor sikkerhed alt for store kornindtægter og formentlig for lave udgifter. De bevarede regnskaber er omvendt belastet af store engangsudgifter. I 1768-69 var der således tale om en stor udvidelse af besætningen, en udgift, der i et moderne regnskab ville blive betragtet som en kapitalpost. I alle tre år var der store udgifter i forbindelse med byggeri af en delvis ny hovedbygning, og der var lønudgifter på 500 rigsdaler til tre stands-personer, der af regnskabsføreren

Tabel 3. Geltings indtægter og udgifter 1757 og 1768/69 (i rigsdaler)

	1757	1766-67	1767-68	1768-69
<i>Indtægter</i>				
Hovedgårdsindtægter				
korn	4896	2984	2775	2978
hollænderi	3520	3450	3482	3698
heste	494	1038	108	
kvæg	192	36	36	82
græspenge	84	151	176	70
andet	117	127	31	
Afgifter af fæstegodset	95	173	165	178
Diverse	343	356	1003	625
I alt	9130	7761	8802	7770
<i>Udgifter</i>				
Skatter*	1120	1389	1411	1412
Kirke, skole m.v.	108	451	462	155
Reparationer	500	1444	1648	1240
Lønninger	400	1059	1084	1114
Indkøb af kvæg	440	304	364	3058
Andet		1858	1378	801
Renter				522
I alt	2568	6505	6347	8302

*) Nettoberegning på den måde, at Prisholts kontribution er fratrukket såvel ved indtægter som udgifter.

anføres i en særlig rubrik for "ikke nødvendige udgifter". Endelig indgår i alle tre år et ikke helt lille forbrug for ejerfamilien i form af lønninger til personale på slottet, køb af varer og forbrug af egne produkter. Det er

derfor vanskeligt at vurdere, hvad det egentlig driftsoverskud var. Det synes dog rimeligt at regne udgifter på 1500-2000 rigsdaler i 1766-67 og 1767-68 for mere forbrugs- end driftsrelaterede. Set i det lys, synes

godset at have kunnet præstere et afkast på omkring 4.000 rigsdaler, enten i kontant udbytte eller i driftsfinansieret forbrug for ejerfamilien.

Hævet over enhver tvivl er det, at afgifterne af fæstegodset var helt ubetydelige. De 25 fæstebønders landgilde beløb sig i alt kun til 67 rigsdaler i penge, godt 7 td. byg, knap 21 td. havre samt lidt gæs, høns, kyllinger, æg m.v. Husmændenes afgifter udgjorde i alt ca. 100 rigsdaler om året. Ikke nok med det, det var også hovedgårdens overskud, der skulle betale skatterne. Dette overskud blev skabt ved kornproduktion og et omfattende hollænderi – beskrivelsen fra 1757 anfører, at der var 400 køer på hovedgård og avlsgård. I 1760'erne var der omkring 300, til tallet blev udvidet 1768-69.

Fæstegodsets funktion under dette godssystem var udelukkende at levere den nødvendige arbejdskraft. Ifølge opgivelser fra topografen H.N.A. Jensen krævede godset i det 18. århundrede, at hver gård dagligt stillede med 2-3 personer og 4 heste til hovarbejde.³⁷

Gereby

Udviklingen mod Gutsherrschaft illustreres også af godset Gereby (i dag: Karlsburg) i Svans. Som gods opstod Gereby først ved reformationen, da biskop Godske Ahlefeldt 1539 afstod 32 gårde i Svans sogn til

Kay Rantzau til Kletkamp. Det tilhørte til 1586 slægten Rantzau, derpå længe slægterne Ratlou og Brömbsen. I 1785 købtes godset af landgreve Carl af Hessen-Kassel.³⁸

Fæstegodset kendes fra en skatteliiste 1543.³⁹ Den videre udvikling kan følges, da godset opregnes i et skøde fra 1598,⁴⁰ et inventarium fra 1661,⁴¹ et skøde fra 1721⁴² og et hoverireglement fra 1738.⁴³ Endelig kendes en opmåling fra 1786.⁴⁴ Der kendes kun to ændringer i godsets ydre omfang. Den første er købet af byen Rinkenis fra Slesvig domkapitel i 1604.⁴⁵ Den anden købet af en øde gård og 2 kåd (huse) i Karby fra nabogodset Dørpt i 1634.⁴⁶

Godset var særdeles velarronderet. Alt lå inden for 5 kilometer fra hovedgården, og Kopperby var efter 1634 den eneste by, hvor et nabogods også havde besiddelser.

Godsets første markante nedlæggelse gjaldt byen Gereby, der forvandlede til hovedgårdsmark inden 1598. Ved samme tid forsvandt en enkelt gård i Winnemark, men det er uvist, om den er lagt til hovedgården.

I 1604 erhvervedes fra domkapitlet byen Rinkenis med 6 gårde, der straks nedlagdes og forvandlede til en avlsgård.⁴⁷ Fire gårde fra Winnemark blev lagt til Gerebys hovedgårdsmark mellem 1598 og 1661, hvad der direkte anføres 1661. Dertil

Tabel 4. Udviklingen i gårdtallet under Gereby 1543-1786

	1543	1598	Køb	1661	1721	1738	1786
Gereby	6	-		-	-	-	-
Kopperby	5	6		6	6	6	6/2
Karby	6	6	+1	7	4	4	4/2
Winnemark	14	13		9	2	2	4/2
Rinkenis			+6	-	-	-	-
	31	25		22	12	12	14/2

kommer, at 12 af de tilbageværende 22 gårde var ubesatte i 1661.⁴⁸ Disse gårde var ikke nedlagt på daværende tidspunkt, blot midlertidigt ubesatte, men kun i Kopperby blev alle gårde besat igen. Mellem 1661 og 1721 nedlagdes 3 gårde i Karby og i Winnemark hele 7. Præsteindberetningen fra 1737 anfører, at der i alt blev betalt tiendeafløsning for 20 nedlagte gårde.⁴⁹ Det svarer nøjagtigt til de konstaterede nedlæggelser efter 1600, men omfatter efter alt at dømme ikke selve Gereby. I 1744 anføres tilsvarende, at der var 12 bestående gårde, og at der betaltes tiende af 20 nedlagte.⁵⁰ I Karby nedlagdes endnu en gård 1776.⁵¹ Gårdene i Kopperby synes reduceret i areal på et tidspunkt. Avlsgården Rinkenis nedlagdes mellem 1729 og 1739, og jorden blev lagt under selve Gereby.⁵² Til gengæld opstod avlsgården Bockholt.⁵³

Samlet var gårdtallet inden for godsets område faldet fra 38 (inklusive de senere tilkøbte gårde) til 12. Omkring to tredjedele af gårdene blev altså nedlagt. Omkring 1780 omfattede godset en hovedgård og en avlsgård med i alt 931 tønder ager og eng (625 ha) over for bondebyernes 689 tønder (461 ha).⁵⁴ Driftsmæssigt var Gereby lagt an på kornavl og i stigende grad på malkekvæg. Bevarede hollænderkontrakter viser, at der i 1663 var 80 køer på godset, i 1705 derimod 200 og midt i 1700-tallet 250 på selve Gereby og 100 på avlsgården Bockholt.⁵⁵

De store hovedgårdsmarker stillede store krav til bøndernes hoveri. En beskrivelse fra 1738 opgør hoveriet.⁵⁶ Gårdene i Winnemark skulle alle hverdage året rundt stille med to karle, en pige og en dreng på hovedgården. I pløjetiden skulle man stille

med to plovspand og i alt fem personer. De øvrige 10 gårde stillede det meste af året med en karl, en pige og en dreng pr. gård. I høsttiden skulle gårdmanden også selv møde, og der skulle i spidsbelastningstider stilles med to spand. De fire såkaldte "wurtsättels" (bolsmænd/store husmænd) sendte to mand i højsæsonerne, ellers én. En forpagtningskontrakt fra 1764 fastsætter samme hoverikrav for bønderne i Karby og Kopperby som 1738.⁵⁷ Denne hoverinorm svarer til andre, der kendes fra det sydøstlige Slesvig og Østholsten. Den indebærer, at en gård skulle præstere 1000-1300 hovdage om året, heraf mindst 300 spanddage, et stort husmandsbrug 300-400 hovdage. Til sammenligning skulle bønderne under Egeskov i 1769 forrette 48 spanddage og 156 gangdage, ligesom Gl. Estrups hoveripligtige helgårde ifølge hoveriforeningen 1791 skulle yde 55 pløje- og spanddage samt 132,5 gangdage.⁵⁸ På de østjyske godser, Jens Skriver har undersøgt, var hoverikravet kun omkring 100 dage om året.⁵⁹ Hoverikravet var altså 5-13 gange så stort pr. gård på Gereby som på disse kongerigske godser.

I begge tilfælde gælder, at det faktisk forrettede hoveri formentlig var mindre end det maximum, godsejeren kunne kræve. Det er imidlertid ikke usandsynligt, at hoveribyrderne var 5-10 gange så store som i kongeriget. Det følger alene af, at Gerebys bønder skulle dyrke mere jord på hov-

marken end hjemme hos sig selv, mens kongerigske bønders hovmål snarere var en femtedel eller en tiendedel af deres egne marker. Til gengæld var landgilden af Gerebys bønder ubetydelig, og godset betalte skatterne.

Klægsbøl og Boversted – *Grundherrschaft*

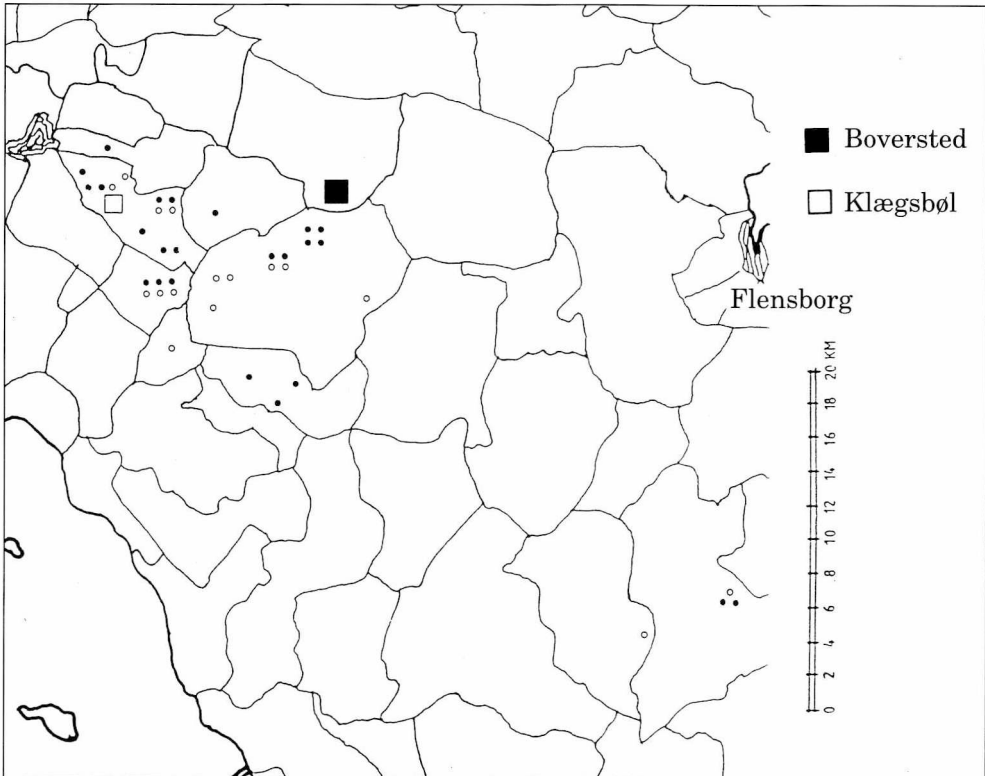
Forlader man Angel og Svans og tager vestpå, møder man godser, der havde en markant anden udvikling. Godserne i Sydslesvigs geestegne havde på reformationstiden betydelige fællestræk med de nordslesvigske, men udviste også forskelle, som blev skærpet i de følgende århundreder. Set i forhold til de sydøstlesvigske godser blev de vestslesvigske en helt anden verden.

I 1450 adledes herredsfoged Anders Sønnichsen, og i de følgende par hundrede år besad hans efterkommere gods i Kær herred syd for Tønder. Hovedbesiddelsen var Klægsbølgård (Klixbüllhof) i Klægsbøl (Klixbüll) sogn.⁶⁰ Sognet ligger på geestranden, dvs. selve byen ligger oppe på geesten, men på kanten til marsken, og gårdene havde jord såvel i marsk som på geesten.

Godset blev delt i 1562, hvorfra skiftebrevet er bevaret.⁶¹ Magnus Andersen fik stamgården Klægsbøl med byen Søvang, som i senere kilder sættes til 2 helgårde, yderligere 14

gårde og 13 kåd (huse). Broderen Andreas Andersen fik gården Boversted med 28 gårde og 7 kåd. Skellet mellem gårde og huse er vanskeligt. Her er kun ejendomme, der udtrykkeligt betegnes kåd, regnet for sådanne. Det var formentlig flere. Under alle omstændigheder var mange ejendomme små, for godserne var i

1598 kun sat til henholdsvis 10 og 9 plove (helgårde) i skattemæssig henseende.⁶² Gårdene lå i hovedsagen i Kær herred. Enkelte fandtes i det nærliggende marskherred Bøking og enkelte længere østpå på den midslesvigske geest. Arronderingsforholdene var dårlige. De to godser havde kun henholdsvis 7 og 6 gårde inden

Kort 4: Klægsbøl og Boversted 1562

for en 5 kilometers radius. Hovedparten af resten lå dog inden for en 15 kilometers radius, men 2 gårde under Klægsbøl og 2 under Boversted lå omkring 30 kilometer borte. Det afspejlede først og fremmest, at der også før 1562 havde været en dårlig arrondering. Ved delingen fik Boversted flertallet af de gårde, der var i dettes umiddelbare nærhed, men ellers deltes efter retfærdighedsprincipper, der yderligere atomiserede besiddelsen.

I 1609 blev Klægsbøl købt af Gert Rantzau til Breitenburg.⁶³ Det samme skete også med Boversted mellem 1598 og 1621.⁶⁴ Dele af fæstegodset fra begge godser var dog solgt forinden. Gert Rantzau var i gang med en omfattende godssamling, der efterhånden gjorde ham til ejer af godser i hele Vestslesvig fra Nordstrand i sydvest til Ribeegnen i nord.

Både Klægsbøl og Boversted opregnes i en jordebog fra 1623.⁶⁵ Boversted var da nedlagt som hovedgård og jorden bortforpagtet til fire bønder. De fleste af Boversteds fæstere betalte tjenestepenge, et beløb, der oversteg deres landgilde. De to, der boede nærmest på Klægsbøl, gjorde dog hoveri til denne gård. Klægsbøls fæstere betalte ikke tjenestepenge, utvivlsomt fordi de stadig var hoverigørende.

Det fortsatte imidlertid ikke. I 1656 blev også Klægsbøl bortforpagtet, og

senest da blev hoveriet afløst. Af forpagtningskontrakten fremgår, at gården var på 80 demat (á 0,49 ha) og dermed ikke ret stor. Den blev bortforpagtet for 210 rigsdaler om året uden hoveri – det blev endda udtrykkeligt påpeget, at “mit dem zu diesem Hofe gehörigen Untertanen hat Häurer gar nichts zu schaffen.”⁶⁶ Klægsbøl forblev bortforpagtet, og hoveriet forblev afløst i penge, hvad der fremgår af en jordebog fra 1710.⁶⁷

Klægsbøl og Boversted er typiske for hovedudviklingen i Vestslesvig. På det store gods Trøjborg blev det meste af hoveriet afløst i 1612 og en væsentlig del af hovedgårdsjorderne bortforpagtet.⁶⁸ I løbet af det følgende halve århundrede gik de fleste vestslesvigske godser samme vej, heriblandt det nye storgods, der skabtes efter 1660: Schackenberg.⁶⁹

Marne – et kapitalistisk gods

Klægsbøl, Trøjborg og Schackenberg ligger alle mere eller mindre på kanten af marsken, men er dog godser, hvor hovedparten af fæstegårdene lå på geesten. Den egentlige marsk rummede også nogle få godser, og de var atter anderledes.

Sydvestslesvigs marskegne havde på mange måder en struktur, der var forskellig fra resten af hertugdømmet. Der var intet landsbyfællesskab, kun individuelle brug, hvad der muliggjorde, at jord var frit

omsættelig. Den faktiske agrarstruktur bestod af et mindre antal forholdsvis store gårde og et stort antal meget små brug.

Standssamfundets strukturer var næsten fraværende. I de frisiske egne – Ejdersted, Nordstrand, Sild, Før samt Viding og Bøking herreder – havde højgejstligheden stort set ikke gods. Adelsgoods var der kun meget lidt af, og det, der var, gik stort set tilbage til fremtrædende storbondeslægter, der var adlet i senmiddelalderen. Det var i hovedsagen slægter, der sad inde med egnens ledende embeder, først og fremmest embedet som staller.

Et godt eksempel er slægten Sieverts, der har stillet tolv stallere i Ejdersted. Harmen Sieverts blev angiveligt adlet 1502, og mellem 1522 og 1533 byggede slægten godset Marne ved Garding. Det og dets ejere optræder dog ikke i de adelige matrikler i 1500-tallet. Godset blev efter slægtens uddøen i 1591 solgt til slægten Rantzau, der førte retssag for at få anerkendt dets adelige status. Det opnåede Rantzauerne. Derpå solgte de 1598 til hertugen af Gottorp, der videresolgte godset til Ejderstederne.⁷⁰

Akter i forbindelse med hertugen af Gottorps korte ejertid giver et spændende indtryk af godset. En opmåling fra 1598 opgør arealet til i alt 625 demat (á 0,49 ha). Heraf var

der 225 demat “watt der edler und erwerter Paul Rantzau tho Hove gebuket”, altså hovedgårdsmark. Resten af jorden var “verhauen”, som må oversættes med “bortforpagtet”. Syv forpagtere havde hver 27-67 demat, hvilket er ganske store brug i Ejdersted, hvor gennemsnittet var 24 demat pr. landbrug. Yderligere 30 demat var bortforpagtet i småparceller. Da skødet anfører, at der på godset var 8 hollænderhuse, svarer det smukt til en hovedgård og 7 forpagtergårde.⁷¹

Året efter, mens hertugen ejede godset, var det bortforpagtede areal steget til 465 demat, som var bortforpagtet for i alt 1903 rigsdaler i 1599. De syv forpagtere af selvstændige gårde gav hver fra 130 til 310 rigsdaler – beløb, der ligger langt over normale fæsteafgifter i resten af hertugdømmet.⁷²

Samme regnskab, som disse tal er fra, giver et indtryk af hovedgårdsdriften – eller rettere “egendriften”. Hovedgårdens agerbrug var præget af marskens bredt sammensatte afgrødebillede, idet der dyrkedes både hvede, rug, byg, bønner og havre. Regnskabet anfører en høst på 23 td. hvede, 23 td. rug, 62 td. byg, 36 td. ærter og 102 td. havre. Et overslag fra 1598 anfører lidt højere tal for hvede, rug og byg, men først og fremmest hele 200 td. havre.⁷³ Ingen af listerne rummer oplysninger om udsæd, men i marskens gode jord

har en høst på ca. 200 td. htk. næppe krævet ret store kornarealer.

Den animalske produktion var centreret om mejeribrug. Skødet anfører 44 køer, en besætningsfortegnelse fra 1599-1600 42 køer. Hertil kom i begyndelsen af 1599 12 treårige okser, 8 kalve, 22 svin og 8 får.⁷⁴ Folkeholdet understreger, hvor vigtigt mejeribrug var.

Mejersken og hendes piger var den vigtigste personalegruppe. Om vinteren var der ansat to karle til at tage sig af henholdsvis heste og køer. Pasningen af dyrene og produktionen af mejeriprodukter havde godset således egne folk til at klare. Regnskabet viser derimod, at såvel hø- og kornhøst som tærskning blev klaret ved daglejere. Derimod er det uklart, hvordan pløjningen er foregået.

Tabel 5: Folkehold på Marne 1599-1600

	Sommer	Vinter
Avlskarl	1	1
Staldkarle		2
Dreng	1	1
Mejerske	1	1
Piger	5	3

Det bevarede regnskab fra 1599 giver et vist indtryk af hovedgårdsdriftens økonomi.

Tabel 6: Hovedgårdsregnskab for Marne 1599

Salg af ost	462 rdl
Salg af smør	8 rdl
Salg af stude	208 rdl
Salg af køer	80 rdl
Salg af spæk	45 rdl
Salg af korn	385 rdl
Salg af andet	39 rdl
<hr/>	
I alt	1227 rdl
Udgifter	382 rdl
Overskud	845 rdl

Egendriften omfattede i 1599 160 demat, og driften heraf gav et overskud på 5 rigsdaler pr. demat. Forpagtningen indbragte 3,5-5,5 rigsdaler pr. demat med et gennemsnit på 4,1 rigsdaler. Jordejeren fik altså næsten lige så meget ud af at bortforpakte jorden som at drive den selv.

Marne er en sjælden fugl i den godsverden, vi ellers kender fra Skandinavien og Tyskland. I Slesvig var der formentlig en håndfuld sådanne marskgodser. De kan bedst sammenlignes med det engelske godssystem med en "home farm" og et antal forpagtergårde. Kombineret med marskens gode jord, nærhed til markedet og kapitalistiske forpagtere var systemet uhyre givtigt for godsejeren.

Marne blev således i 1598 købt af hertugen for 46.000 rigsdaler og året efter solgt for 50.000.⁷⁵ Det er ikke mærkeligt, at hertugen behårdt forbød adelen at erhverve gods i marsklandskaberne. Overskuddet skulle alene tilfalde bønderne og – gennem skatter – hertugen.

Forskellene

De præsenterede godser viser, at de slesvigske godser mellem 1500 og 1750 udviklede sig i tre-fire hovedretninger. Den ene udviklingsretning svarer til den østeuropæiske, hvor hovedgårdene efterhånden kom til at sætte sig på mere end halvdelen af det samlede areal. Bøndergodsets funktion blev at gøre hoveri, og hovedgården måtte tilvejebringe det overskud, der skulle dække forrentning af investeret kapital, godsejerens forbrug og statens skattekrav. I Slesvig var denne model fremherskende i de sydøstlige områder Angel, Svans og Dänischwohld.

Den anden model var den stik modsatte. I reneste form betød den, at hovedgården blev udstykket i bondejord. Andre steder blev hovedgården dog opretholdt som stor gård, men drevet uden hoveri. Forskellene mellem den og de almindelige fæstegårde var derfor kun to: størrelsen og det faktum, at forpagtningsafgiften fastsattes på markedsvilkår og ikke var bundet af sædvane. De enkelte brug under disse godser var selv-

stændige driftsenheder, og deres funktion var set fra godsejerens synspunkt alene at tilvejebringe en konstant ydelse. Denne model var den almindeligste i Vestslesvig. I virkeligheden var der tale om delvis tilnærmelse til den model, man allerede omkring 1600 havde på et marskgods som Marne. Helt så vidt mod kapitalistiske vilkår kom man dog ikke på de vestslesvigske geestgodser. Vel lykkedes det gennem hoveriafløsningerne at få hævet afgiftsniveauet af fæstegodset meget kraftigt, men derpå lå afgifterne fast, som landgilden gjorde det i Danmark.

Mellem Gutsherrschaft og Grundherrschaft står en tredje form, mellemformen. Det er form, hvor godsejeren så at sige ville have det bedste af begge verdener – bønderne skulle både gøre hoveri og betale skat og landgilde. Det er den danske vej, men også den vej en række godsejere i først og fremmest Nordslesvig valgte.

De tre former betød vidt forskellig status for bønderne. Bønderne under Grundherrschaft var personligt frie og stærkt integrerede i markedet, da de skulle præstere betydelige betalinger i penge. Bønderne på godser med Gutsherrschaft blev i løbet af 1500- og 1600-tallet underkastet livegenskab, og de var langt mindre markedsintegrerede. Billedet af bønderne under de blandede godssystemer er uensartet, idet nogle var livegne, andre ikke.⁷⁶

Det hører til de største og vigtigste spørgsmål i europæisk historie i nyere tid, hvorfor udviklingen kunne være så vidt forskellig. Analyserne har i hovedsagen betragtet det som en forskel mellem Øst- og Vesteuropa og søgt at forklare den som en sådan. De fleste forklaringer har lagt vægt på, at Vesteuropa var datidens økonomiske centrum, mens Østeuropa var periferi. Gutsherrschafts-modellen knyttes i så fald til perifer status, undertiden med en eksplicit parallel til kolonial plantagedrift i vort århundrede.

Modellen passer til Danmark, der oftest betragtes som halvperiferi, og hvis godssystem, da også var en mellemform. Men det er bemærkelsesværdigt, at Slesvig, der lå tættere på de nordvesteuropæiske hovedmarkeder, og som alt i alt var mere økonomisk udviklet, ikke alene opviser Grundherrschaft og blandingsystem, men også Gutsherrschaft i reneste østeuropæiske form. Det gør det vanskeligt at acceptere en enkel centerperiferimodel.

En række af forskellene kan spores langt tilbage. Allerede i senmiddelalderen var de vestslesvigske bønder langt mere integrerede i markedet end de østslesvigske.⁷⁷ Omvendt var forudsætningerne for storgodsdrift tidligt bedre østpå med langt mere arronderede godser. Det har formentlig også spillet en rolle, at der østpå lå gods ved gods, mens de vestsles-

vigske godsers bønder boede spredt blandt frie landsherrelige bønder.

Noget af forklaringen på den forskellige udvikling synes endvidere knyttet til en produktionsmæssig specialisering. De østslesvigske godser var orienteret mod kornavl og malkekvæg, mens man vestpå – for godser såvel som bønder – i høj grad prioriterede studeproduktion. Stordrift og hoveri synes generelt at hænge sammen med kornavl eller fremstilling af andre vegetabiliske produkter, der kræver megen, men ikke specielt kvalificeret arbejdskraft.

NOTER

1. G.F. Knapp: *Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preußens*, Leipzig 1887.
2. Den nyeste oversigt er Heinrich Kaak: *Die Gutsherrschaft*, Berlin/New York 1991.
3. *Det danske godssystem – udvikling og afvikling 1500-1919*, red. Carsten Porskrog Rasmussen m.fl., Århus 1987.
4. Sst.; Jens Villiam Jensen: "Fra fæstegodssystem til hovedgårdssystem. Det danske godssystem i senmiddelalder og renaissance", *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, Aarhus 1994, s. 123-42.
5. Jens Skrifer: "Hoveri og Landgilde. Fæsteafgifterne på østjydske godser i 1700-tallet", *Historie* 1996,1, s. 56-83, se s. 68f.
6. Trap: *Danmark*, 5. udg., bd. 21, s. 1243.
7. RA, pergamentsamlingen, C.6.b: skøde på Fovslet 9/1 1584.
8. Erik Ulsig: *Danske Adelsgodser i Middlealderen*, København 1968, s. 306ff; Jens Villiam Jensen: "Adelig godsstruktur i Musse og Fuglse herreder i 16.-17. århundrede", *Landbohistorisk Tidsskrift*, Bol og By 2. rk. 4, s. 85-123; samme: "Adelsgodser i Vendsyssel og Hanherred i slutningen af det 16. århundrede", *Profiler i nordisk Senmiddelalder og Renaissance. Festskrift til Poul Enemark*, red. Svend E. Green-Pedersen, Jens Villiam Jensen og Knud Prange, Århus 1983, s. 255-76; samme: "Fra fæstegodssystem til hovedgårdssystem. Det danske godssystem i senmiddelalder og renaissance", *Danmark i Senmiddelalderen* (se note 4), s. 123-42.
9. P. Lauridsen: "Bidrag til Haderslev Amts Historie og Beskrivelse. I. Om Adel og adeligt Bondegods i Amtet samt om Kongernes Kjøb af samme", *Sønderjydske Aarbøger* 1889, s. 161-201.
10. RA, Kongens arkiv, Haderslevhus regnskaber 1610-12.
11. Caroline Emilie Andersen: *Grams Historie*, København 1926, s. 9-30.
12. Schleswig-holsteinisches Landesarchiv (LAS), Abt. 65.1 nr. 522; omtale hos Caroline Andersen (se note 11), s. 22f og 30-47.
13. Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele, Aabenraa (LAÅ), Gram præstearkiv, B.a.1, Liber Daticus. Heri anføres, at Nybøl er oprettet af Johan Reventlow.
14. LAÅ, Gram gods, pergament, 1585.
15. LAÅ, Gram kirkearkiv, B.a.1, Liber Daticus.
16. LAÅ, Gram og Nybøl godser, pk. 63; Caroline Andersen (se note 11), s. 43ff.
17. Aksel Lassen: *Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark*, Århus 1958.
18. Caroline Andersen (se note 11), s. 84-100.
19. Sst., s. 116f.
20. LAÅ, Gram og Nybøl godser pk. 321, regnskaber fra 1687/88, 1688/89 og 1690/91. Der findes også regnskaber fra en række andre år, men mange af disse er ukomplette eller vanskelige at tolke.
21. Henning von Rumohr: *Schlösser und Herrenhäuser in Schleswig*, 2. Auflage, Frankfurt 1979, s. 55-71; H.N.A. Jensen: "Geschichte des Kirchspiels Gelting", *Archiv für Staats- und Kirchengeschichte* 1837, s. 1-98, se s. 33-45.
22. H.N.A. Jensen: "Geschichte des Kirchspiels Gelting" (se note 21), her s. 40f; Adolf Petersen: "Die Entstehung und

- Geschichte des Gutes Dollrott bis zur Parzellierung”, *Jahrbuch des Angler Heimatvereins* 1949, s. 10-26, her s. 20. Oplysningerne bygger på et skøde fra 1519, der stadig findes på Gelting.
23. H.N.A. Jensen: “Geschichte des Kirchspiels Gelting” (se note 21), her s. 42; samme: *Versuch einer kirchlichen Statistik des Herzogtums Schleswig*, Flensburg 1840-41, s. 1423-25.
  24. Kirchenkreisarchiv Angeln, Kirkebog for Gelting (dåbsregister) 1693ff, heri fortegnelse over decimanter på de første blade.
  25. RA, Tyske Kancelli, B.68 IX, s. 54f.
  26. Gelting godsarkiv (på Gelting, film i LAS), nr. 693, Abgaben und dienste 1766/67. Jeg takker baron Siegfried von Hobe-Gelting for tilladelsen til at benytte dette arkiv.
  27. LAS, Abt. 199 nr. 14 (Prisholt) og nr. 16 (Gelting).
  28. H.N.A. Jensen: *Angeln, zunächst für die Angler beschrieben*, 1844, s. 222.
  29. LAS, Abt. 15 nr. 1117, 9/4 1636.
  30. H.N.A. Jensen: “Niedergelegte Dörfer in Angeln”, *Archiv für Staats- und Kirchengeschichte* 1833, s. 419-23, her s. 420.
  31. Kirchenkreisarchiv Angeln, Gelting kirkebog 1693ff.
  32. H.N.A. Jensen: “Geschichte des Kirchspiels Gelting” (se note 21), her. s. 46.
  33. RA, Tyske Kancelli B.68 IX, s. 53.
  34. Wolfgang Prange: *Die Anfänge der großen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis zum 1771*, Neumünster 1971, s. 396.
  35. Jens Skriver 1996 (se note 5), s. 62.
  36. Gelting godsarkiv (på Gelting, film i LAS), nr. 78, 930 og 937.
  37. H.N.A. Jensen: “Geschichte des Kirchspiels Gelting” (se note 21), se s. 78.
  38. Henning von Rumohr 1979 (se note 21), s. 194-204; Christian Kock: *Volks- und Landeskunde der Landschaft Schwansen*, Heidelberg 1912, s. 561; Günther Westphal: *Vom Dorf zum Gut. Vom Gut zum Dorf. Gereby-Carlsburg. Die Geschichte eines Gutes*, Hamburg 1954.
  39. *Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden*, udg. F. Falkenstjerne og Anna Hude, København 1895-99, s. 413f.
  40. LAS, Urkundenabteilung 195, Karlsburg nr. 2.
  41. Inventariet 1661 er trykt Kock 1912 (se note 38), s. 306ff.
  42. LAS, Urkundenabteilung 195, Karlsburg nr. 9.
  43. LAS, Abt. 195, nr. 402.
  44. LAS, Abt. 199, nr. 16.
  45. LAS, Abt. 195, nr. 401, 23/1 1604; Urkundenabteilung 195, Karlsburg nr. 4 og 5.
  46. Preetz klosterarkiv, VIII.I.1.a, 21/5 1634.
  47. LAS, Abt. 195 nr. 401; 23/1 1604 og 1609. I en klage fra 1609 anfører tidligere beboere i Rinkenis, at de havde mærket, “daß unsere häußer ohne das sollten niedergerißen und zum Meyerhoff gebraucht werden”.
  48. LAS, Abt. 195, nr. 401, 1661.
  49. RA, Tyske Kancelli, B.68 IX, s. 95.
  50. Preetz klosterarkiv, oversigt over præsten i Svans’ indtægter 1744.
  51. LAS, Abt. 18 nr. 87.B.13.i, Schwansener Kircheninventarium, 1764 samt senere tilføjelser.
  52. Kock 1912 (se note 38), s. 565.
  53. Sst., s. 562.
  54. LAS, Abt. 199, nr. 16, opmåling 1786. På dette tidspunkt var hoved- og avlsgård delvis parcelleret, men parcellerne angives separat i opmålingen og er her lagt til hovedgården.

55. Günter Westphal 1954 (se note 38), s. 30-32.
56. LAS, Abt. 195 nr. 402, gengivet i Uwe Bensen: *Die Entwicklung des Siedlungsbildes und Agrarstruktur der Landschaft Schwansen vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Kiel 1966, s. 180.
57. Günter Westphal 1954 (se note 38), s. 23.
58. Lotte Dombernowsky i *Det danske landbrugs historie*, red. Claus Bjørn m.fl., II, København 1988, s. 334f.; Carsten Porskrog Rasmussen: "Fra Grenå til Viborg på egen jord' - Gammel Estrup som godscentrum", *Gammel Estrup*, red. Frits Nicolaisen, Randers 1993, s. 109-33, her s. 127.
59. Jens Skriver 1996 (se note 5), s. 78-82.
60. Albert A. Panten: "Zur Entstehungsgeschichte der ehemals adeligen Güter in der Karrharde", *Jahrbuch für die Schleswigsche Geest* 1972, s. 83-102.
61. Trykt i *Slesvigske Provindsialefterretninger* Ny Række III, 1862, s. 308-12.
62. LAS, Abt. 7 nr. 1705, Freuchen Schatzes Register de Ao. 1598.
63. LAS, Urkundeabteilung C, nr. 200.
64. LAS, Abt. 7 nr. 1707, Register des gedobbelten freulein Schatzes 1621. Her nævnes Gert Rantzau som ejer.
65. LAS, Abt. 167.4 nr. 127.
66. LAS, Abt. 167.4 nr. 70, kontrakt 3/2 1656.
67. Albert Panten und Lorenz Nissen: *Sammelingen zur geschichtlichen Landeskunde Nordfrieslands und der schleswigschen Geest* Heft 5, *Erd Buch von den Gühtern Mirebüll, Clixbüll und Boverstedt de anno 1710*, Bredstedt 1990.
68. Hans Schultz Hansen: "Hovedgårdsdrift eller jordrente? System og økonomi på Trøjborg gods 1579-ca.1660.", *Bol og By* 1986:1, s. 7-43.
69. Peter Kr. Iversen: "Herremænd og Bonde i Vestslesvig i 1660erne og 1670erne. Et Bidrag til det ældste Schackenborgs Historie", *Sønderjyske Årbøger* 1942, s. 58-109.
70. Goslar Carstens: "Zur Geschichte des nordfriesischen Adels", *Jahrbuch des Heimatbundes Nordfriesland* 24, 1937, s. 58-91.
71. LAS, Abt. 7 nr. 6299, akter 19/9 1598 og 8/6 1599.
72. LAS, Abt. 7 nr. 6301, regnskab 1600-01.
73. LAS, Abt. 7 nr. 6300.
74. LAS, Abt. 7 nr. 6300, besætningsfortegnelser 1599-1600.
75. LAS, Abt. 7 nr. 6299.
76. Wolfgang Prange 1971 (se note 34), s. 592ff.
77. Bjørn Poulsen: *Land – by – marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*, Flensborg 1988.